

O‘ZBEK TILI ORFOEPIYASI HAQIDA UMUMIY MA’LUMOT

Sayidova Azima Mubin qizi

Buxoro Innovatsiyalar universiteti I bosqich talabasi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek tili bo‘limlaridan biri bo‘lgan orfoepiya haqida ilmiy-nazariy fikrlar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Og‘zaki nutq, me‘yor, talaffuz, nutq normalari, lahja, qipchoq, o‘g‘iz, boshqa tillar, o‘zlashmalar. Fonetika va hokazo.

Orfoepiya (yunoncha orthos - "to‘g‘ri" epos-"nutq" demakdir) adabiy talaffuz qoidalari to‘plami bo‘lib, u milliy til doirasida yagona talaffuz me‘yorini belgilaydi. Shunga ko‘ra, orfoepiya adabiy tilning og‘zaki shakli bilan bevosita bog‘liqdir.

O‘zbek milliy tilining tarkibi nihoyatda rang-barang va murakkab bo‘lib, u o‘zida uchta yirik lahjani birlashtiradi. Bu lahjalardagi so‘zlar talaffuzi o‘ziga xos fonetik, leksik va morfologik belgilari bilan farqlanadi: 1) qipchoq lahjasida so‘z boshida adabiy tildagi *y* undoshi o‘rnida *j* talaffuz qilinadi: *yo‘q //jo‘q, yigit//jigit*; adabiy tildagi *g‘* o‘rnida *v* undoshi aytiladi: *tog‘//tov sog‘//sov*; so‘z oxirida *k, q* undoshlari tushiriladi: *kichik//kichchi, qattiq//qatti*; 2) o‘g‘uz lahjasida esa so‘z boshida keladigan *t, k* jarangsiz undoshlari *d, g* tarzida talaffuz qilinadi: *tog‘//dag‘, kel//gal* kabi; 3) qarluq - chigil - uyg‘ur lahjasining o‘ziga xos fonetik xususiyatlari so‘z oxiridagi *q* undoshning *g‘* tarzida aytilishi, ba‘zan tushirilishida kuzatiladi: *qovoq//qovog‘*, shuningdek, bu lahjada *a* unlisining *o* tovushiga o‘zgartirilishi ham kuzatiladi: *aka//oka* kabi. O‘zbek lahjalaridagi bu kabi lahjaviy xilma-xilliklar, shubhasiz, adabiy tilning talaffuz me‘yoriga ham o‘zining ta‘sirini ko‘rsatadi. Ana shunday nutqiy tafovutlarni bartaraf etish, lahjalardagi eng maqsadga muvofiq so‘z shakllarini tanlagan holda qoidalashtirish orfoepiyaning muhim vazifalaridandir.

Og‘zaki nutqda har xil talaffuz qilinadigan tovush, qo‘shimcha va so‘zdan adabiy til uchun qabul qilingan bittasi **to‘g‘ri talaffuz me‘yori** hisoblanadi. Masalan, o‘zbek shevalarida bir so‘z turlicha talaffuz qilinadi: *ko‘z – go‘z, ota – ata, aka – oka, anor – onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe‘li qo‘shimchasi shevada *-yapti, -opti, -utti, -votti* shaklida qo‘llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo‘q, ko‘z, ota, aka, anor, boryapti* variantlari adabiy talaffuz me‘yori (orfoepik norma) sifatida saralangan. Albatta, orfoepiya boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlar talaffuzini ham qamrab oladi. Xususan, o‘zlashma so‘zlarning orfoepiya qonun-qoidalariga mos ravishda talaffuz qilinishi qoidalashtirilgan. Masalan, *fabrika, fakt* so‘zlari

pabrika, pakt tarzda aytilsa ham, ular asliga muvofiq talaffuz qilinishi lozim. Adabiy talaffuz me'yorlari tilning tovush tizimi asosida yaratiladi. Bu esa orfoepik me'yorlarni belgilashda tovush tizimi, uning nutqiy jarayonda turlicha o'zgarishini hisobga olishni taqozo etadi.

Ayrim unli va undoshlar orfoepiyasi 1. *I unlisi atir, ayrim, bilan* kabi so'zlarda qisqa, *biyron, siyrak* kabi so'zlar tarkibida *y* undoshdan avval kelganda o'ta cho'ziq; *qirq, qir, qiz*, kabi so'zlar tarkibida qattiq *i* tarzida talaffuz qilinadi. Ayrim so'zlarda *i* o'ta qisqa talaffuz qilinib tushiriladi: *qobiliyat//qobilyat, quyidagi //quydagi; azm, adl, ayol* so'zlari talaffuzida esa orttiriladi, biroq yozilmaydi.

2. *U unlisi, buvi, buloq* so'zlarida qisqa; *xusumat, quvvat* kabi so'zlarda esa cho'ziq talaffuz qilinadi; *gul, guvoh, kuyov* kabi so'zlarda yumshoq; *qum, qurol, g'ussa* kabi so'zlarda esa qattiq talaffuz qilinadi.

Ko'rinadiki, unilarning qattiq yoki yumshoq talaffuz qilinishi ko'p hollarda yonma-yon kelgan undoshning til oldi yoki orqa ekanligi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Xususan, *q, g', x* kabi til orqa undoshlari ishtirok etadigan so'zlarda ular qattiq, boshqa undoshlar (til oldi, sayoz til orqa undoshlari) ishtirok etgan so'zlarda esa yumshoq talaffuz etiladi. Qiyoslang: *qo'pol, g'o'za, o'rda, go'dak, do'l, jo'yak, ko'ngil*.

3. *B, v, g, d, z* undoshlari urg'usiz bo'g'inda, so'z oxirida jarangsiz undoshlar yonida kelganda jarangsizlashgan holda talaffuz qilinadi: *ketdi//ketti, kitob//kitop, zavod//zavot, barg//bark, aktiv//aktif, peshvoz//peshvos, izhor//ishor*.

4. *D, s, t, l, n, ch, sh, m* undoshlaridan oldin qo'llangan chuqur til orqa, portlovchi *q* undoshi *x* tarzida talaffuz qilinadi: *naqd//naxt, maqsad//maxsat, vaqt//vaxt, baliqchi//balixchi, oqsoq/oxsog', nuqson// nuxson, qaqshamoq //qaxshamoq, cho'qmor//cho'xmor*.

5. *K, g, ng* undoshlari oldida kelgan *n* sonori *ng, ng'* tarzida aytiladi:

ko'lanka//ko'langka, ko'tarinki//ko'taringki, dengiz//dengngiz, nonko'r//nongko'r, yong'oq//yongngoq//yongg'oq, to'ng'illamoq//to'ng'g'ilamoq.

6. Ikki unli yonma-yon kelgan so'zlarda ko'pincha *y* undoshi orttiriladi: *oila//oyila, shoir//shoyir, rais/rayis, radio//radiyo* kabi.

Ayrim grammatik shakllar orfoepiyasi 1. Tushum kelishik affiksi talaffuzda *-di, -ti, -zi, -ri* kabi fonetik variantlarga ega bo'ladi: *otni//otti, toshni//toshti, gulni//guldi, gapni//gapti//gappi, tuzdi//tuzzi*.

2. *Men, sen* olmoshlariga *-ning, -ni, -niki* affikslari qo'shilganda qo'shimcha tarkibidagi bitta *n* undoshi tushiriladi va shunday yoziladi: *mening, seni, meniki*.

3. *U, bu, shu, o'sha* kabi olmoshlarga *-ga, -da, -dan, -day, -cha* affikslari qo'shilganda *n* undoshi orttirilib talaffuz qilinadi va shunday yoziladi: *unga, unda, bundan, shundan, shunday, o'shancha* kabi.

4. Oxiri *z* undoshi bilan tugaydigan sonlarga dona son yasovchi *-ta* affiksi qo‘shilganda *z* undoshi *s* tarzida talaffuz qilinadi: *to‘qqizta // to‘qqista, o‘ttizta // o‘ttista*; oxiri *z, sh* bilan tugaydigan otlarga *-siz* sifat yasovchi qo‘shilganda ham bu undoshlar *s* tarzida talaffuz etiladi: *boshsiz//bossiz, izsiz//issiz, ovozsiz//ovossiz*; bunday holni oxiri *z* bilan tugaydigan ba’zi so‘zlarga ot yasovchi *-chi* affiksi qo‘shilganda ham kuzatish mumkin: *zakazchi//zakaschi, arazchi//araschi, taqrizchi//taqrischi* kabi.

5. Tarkibida *-n, -in, -lan* affiksi bo‘lgan so‘zlarga *-la* affikslari qo‘shilganda *-n, -in, -lan* affikslari oxiridagi *n* undosh *m* tarzida talaffuz qilinadi: *kiyimmoqda//kiyimmoqda, burkanmoqda//burkammoqda, ovqatlandi//ovqatlandi*.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Ahmadovich H. H. Expression of Folklorisms in the Works of Ghafur Ghulam //European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630). – 2022. – T. 14. – C. 101-105.
2. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANG ‘ICH SINFLARDA O ‘ZBEK QISSALARI TAHLILINING INNOVATSION USULLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 350-352.
3. Ahmadovich H. H. et al. O ‘RXUN-YENISEY BITIKLARIDA TALIM-TARBIYA TO ‘G ‘RISIDAGI FIKRLARNING YORITILISHI VA ULARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 349-350.
4. Ahmadovich H. H. et al. IJODIY TOPSHIRIQLAR O ‘QUV MOTIVLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI VOSITASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 293-294.
5. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANG ‘ICH TA’LIMDA O ‘ZLASHTIRISH JARAYONINING PSIXO-DIDAKTIK ASOSLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 332-334.
6. Ahmadovich H. H. et al. O ‘QUVCHILARNING BILUV FAOLLIGINI OSHIRISHGA QARATILGAN DARSDAN TASHQARI ISHLAR VA ULARNI TASHKIL ETISH METODIKASI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 343-345.
7. Ahtamovich H. H., Shixnazarovna J. A. O ‘QUVCHILAR O ‘ZLASHTIRISH DARAJALARINI TASHHISLASH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 306-309.
8. Ahmadovich H. H., Aminovna A. S. BOSHLANG ‘ICH SINFLARDA O ‘QISH DARSLARIDA DIDAKTIK O ‘YIN VA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 100-102.

9. Ahmadovich H. H., Amrulloevna S. D. RUNN BITIKLARI AXLOQ VA VATANPARVARLIKNING YUKSAK NAMUNASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 248-250.
10. Ahmadovich K. H., Bahridinovna S. G. Development and practical application of acmeological technologies of student assessment diagnose //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2022. – T. 11. – №. 6. – С. 141-145.
11. Ahmadovich K. H., Zokirovna Z. A. G. THE PROBLEM OF HUMAN EDUCATION AND MORALITY IN FOLKLORE //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – T. 25. – С. 133-137.
12. Ahmadovich K. H., Nodirkulovna A. I. Theory of Fairy Tales in Primary Grades, The Nature of the Fairy Tale Genre //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 7. – С. 130-133.
13. BuxDUPI H. A. H. et al. AKMEOLOGIYA VA UNING O‘QUVCHILAR O‘ZLASHTIRISHINI TASHXISLASHDAGI O‘RNI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 415-417.
14. Хаитов Х. Адабиётда кулгидан фойдаланиш анъанасининг асослари //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3/8. – С. 49-52.
15. Хайитов Х. А. ЛЎЛИНОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЛАТИФАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ //Интернаука. – 2021. – №. 17-4. – С. 51-52.
16. Hayitov H. A. QUSHLARGA IBRAT-HAZRATI XIZR! //Интернаука. – 2020. – №. 12-3. – С. 72-73.
17. Khoja o‘g‘li T., Ahmadovich K. H. Advanced Characteristics of the Tradition of Using Uzbek Folk Humor Art in Written Literature //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 9. – С. 1-4.
18. Khaitov H., Amonova S. ЎЗБЕК ҲИКОЯ ВА ҚИССАЛАРИДА КУЛГИ МАДАНИЯТИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – T. 1. – №. 2. – С. 140-144.
19. Ahtamovich H. H., Shixnazarovna J. A. O‘QUVCHILAR O‘ZLASHTIRISH DARAJALARINI TASHHISLASH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 306-309.
20. Axmadovich X. X. et al. ENG QADIMGI MA‘RIFIY YODGORLIKLARNI O‘RGANISHNING AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 281-285.
21. Хайитов Х. А. ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ ХАЛҚ ЛАТИФАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 3. – С. 679-687.

22. Akhmadovich H. H. Khoja nasriddin afandi as people's hero //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – Т. 11. – №. 2. – С. 1562-1565.
23. Akhmadovich K. K. Symbolism of Birds in Uzbek Literature //International Journal on Integrated Education. – Т. 3. – №. 4. – С. 59-63.
24. X A Ҳайитов Ғафур Ғулумнинг халқ латифаларидан фойдаланиш маҳорати. Academic research in educational sciences 2(3), 679-687.
25. H H Akhmadovich Khoja nasriddin afandi as people's hero . AKADEMICA : AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL 11(2).1562.
26. T. Khoja o'g'li, K H Ahmadovich Advanced Characteristiks of the Tradition of Using Uzbek Folk Humor Art in Written Literature. Amerikan Journal of Social and Humanitarian Research 3 (9).1-4.
27. K K Akhmadovich, NS Ubaydullayevna THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF EDUCATIONAL INTEGRATIONS IN THE FORMATION OF INDEPENDENT WORK IN PRIMARY GRADES. Conferencea, 66-75..
28. K K Akhmadovich, O B Togmurodovich NEW STAGES AND PRACTICAL CONDITIONS FOR CREATING NATIONAL TEXTBOOKS AND ALPHABET BOOKS. Conferencea, 54-58.
29. K K Akhmadovich, SG Badriddinnovna THE CONCERT OF READING, SPECIAL FEATURES OF CHILDREN'S READING E Conferencea, 28-33.
30. KK Akhmadovich, N O Alisherovna THE AESTHETIC VALUE OF LINGUISTIC FLORIONYMS IN WORKS OF ART IN AROUSING LAUGHTER 59-63.